

Received: 29 January 2021

Revised: 15 April 2021

Accepted: 10 September 2021

รูปแบบลีลานาฏยศิลป์การสร้างสรรค์นาฏยศิลป์จากความไม่สมบูรณ์ ในกระบวนการคัดเลือกศิลปินระดับชาติทางด้านนาฏยศิลป์¹

DANCE PATTERNS: THE CREATION OF A DANCE FROM IMPERFECTIONS IN THE PROCESS OF SELECTING NATIONAL DANCE ARTISTS¹

พรรณพัชร เกษประยูร²Pannapat Ketprayoon²นราพงษ์ จรัสศรี³Naraphong Charassri³

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้เป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัยเรื่อง “การสร้างสรรค์นาฏยศิลป์จากความไม่สมบูรณ์ในกระบวนการคัดเลือกศิลปินระดับชาติทางด้านนาฏยศิลป์” วิทยานิพนธ์ระดับดุษฎีบัณฑิต ซึ่งมีวัตถุประสงค์เพื่อค้นหารูปแบบลีลานาฏยศิลป์ในการสร้างสรรค์นาฏยศิลป์จากความไม่สมบูรณ์ในกระบวนการคัดเลือกศิลปินระดับชาติทางด้านนาฏยศิลป์ ผู้วิจัยใช้ระเบียบวิธีวิจัยแบบการวิจัยเชิงคุณภาพและการวิจัยเชิงสร้างสรรค์ให้ความสำคัญกับเกณฑ์มาตรฐานยกย่องศิลปินฯ ขานรับกับคุณสมบัติที่ขาดหายไปจากการพิจารณาคัดกรองคุณสมบัติของศิลปิน โดยศึกษาข้อมูลจากการสำรวจข้อมูลเชิงเอกสาร การสัมภาษณ์ สื่อสารสนเทศ

¹ บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์ หลักสูตรศิลปกรรมศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชานาฏยศิลป์ คณะศิลปกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

² This article is a part of dissertation, Doctor of Fine and Applied Arts Program in Dance, Faculty of Fine and Applied Arts, Chulalongkorn University

³ นิสิตระดับบัณฑิตศึกษา คณะศิลปกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

² Graduate Student, Faculty of Fine and Applied Arts, Chulalongkorn University
อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์, ศาสตราจารย์ ดร., คณะศิลปกรรมศาสตร์, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

³ Dissertation Advisor, Professor PhD., Faculty of Fine and Applied Arts, Chulalongkorn University

* Corresponding author e-mail: phan_naphat@hotmail.com

การสำรวจข้อมูลภาคสนาม การสังเกตการณ์ เสนอที่มาตรฐานศิลปิน และประสบการณ์ของผู้วิจัย โดยนำข้อมูลที่ได้มาวิเคราะห์ เพื่อค้นหารูปแบบลีลานาฏศิลป์

ผลการวิจัยพบว่า ผู้วิจัยได้แบ่งรูปแบบของการแสดงเป็น 7 องค์ ประกอบด้วย องค์ 1 ปรัชญาในการทำงาน (Philosophy) ใช้ลีลานาฏศิลป์ที่มีจากการเคลื่อนไหวให้เห็นถึงการวาดลายเส้น องค์ 2 จรรยาบรรณ (Ethic) ใช้ลีลานาฏศิลป์จากเทคนิคการแสดงละครใบ้ (Mime) องค์ 3 ความสามารถหลากหลาย (Versatile) ใช้ลีลาการเคลื่อนไหวในชีวิตประจำวัน (Everyday movement) องค์ 4 ผู้นำและผู้บุกเบิก (Pioneer) ใช้เทคนิคบัลเลต์คลาสสิก (Ballet classic) องค์ 5 ความหลงใหล (Passion) ใช้ลีลาการเคลื่อนไหวด้นสด (Improvisation) โดยมีอุปกรณ์ประกอบการแสดงที่เป็นถ้วยรางวัล องค์ 6 ถ่ายทอดองค์ความรู้ (Passing the knowledge) ใช้ลีลาการเคลื่อนไหวแจ๊ส (Jazz dance) และองค์ 7 รสนิยม (Taste) ใช้ลีลาการเคลื่อนไหวในชีวิตประจำวัน (Everyday movement) ทั้งนี้ผลที่ได้ตรงตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ทุกประการ

คำสำคัญ: ลีลานาฏศิลป์; กระบวนการคัดเลือกศิลปิน; ความไม่สมบูรณ์

Abstract

This research paper is part of the doctoral thesis entitled “The Creation of Dance from Imperfections in the Selection Process of National Dance Artists” with the purpose to find the patterns of dance in the dance creation from imperfection in the selection process of national dance artists. The qualitative research and creative research were applied as the research design focusing on the benchmark and qualifications which were not stated in the criteria for selecting national artists. The researcher analyzed the data obtained from document research, surveys, interviews, media, field surveys, artist benchmark, and researcher’s experience to find the patterns of dance.

Based on the results of the study, the researcher divided the performance into 7 acts which are Act 1 Philosophy; using the dance movement to express the delineation, Act 2 Ethic; creating the dance based on the techniques of Mime, Act 3 Versatile; using everyday movement, Act 4 Leader and Pioneer, using the techniques of classical ballet, Act 5 Passion; using the improvisation with performing props (a trophy), Act 6 Passing the Knowledge; using the movement of Jazz dance, and Act 7 Taste; using everyday movement. The results of the study perfectly corresponded with the stated objectives.

Keywords: Dance; Artist’s selection Process; Imperfections

1. บทนำ

ผลงานวัลศิลป์ในระดับชาติทางด้านศิลปะการแสดงในประเทศไทย มีแนวโน้มที่จะสร้างคำถามให้กับสาธารณชนถึงความชอบธรรมในคำตัดสินของคณะกรรมการมาโดยตลอด เนื่องจากผลที่ประกาศออกมาจากหน่วยงานที่รับผิดชอบในรางวัลนั้นสร้างความผิดหวังให้กับผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องในรางวัลนั้น ๆ เช่น ตัวศิลปินเอง ผู้ที่สนับสนุน และผู้ที่รักความเป็นธรรมทั้งหลาย ที่ต่างก็ได้รับทราบหรือได้ติดตามเกี่ยวกับผลงานของศิลปินที่เขาชื่นชมและให้ความนิยมนอยู่ แต่กลับไม่ได้รางวัล ซึ่งแน่นอนผลประโยชน์จากรางวัลเหล่านั้นย่อมมีความหมายทั้งทางด้านจิตใจและมูลค่าที่จะนำไปเป็นค่าใช้จ่ายในชีวิตประจำวันได้ในระดับหนึ่ง ด้วยศิลปินทางด้านศิลปะการแสดงนั้นสังคมไทยได้ตราหน้าว่า “เด่นกินรำกีน” เมื่อครั้งหนึ่งชีวิตศิลปินยังอยู่ในความนิยมาอาจจะให้ความสำคัญกับการสร้างงานศิลปะในฐานะศิลปินที่มีอุดมคติจนไม่ได้คำนึงถึงการดำรงชีวิตในระยะยาว เมื่อวันหนึ่งความนิยมในศิลปะที่ตนถนัดหมดความนิยมลงจึงเกิดปัญหาเรื่องเงินยังชีพ ด้วยเหตุนี้มูลค่าที่เป็นเงินของรางวัลศิลปินระดับชาติจึงมีความหมายต่อชีวิตของศิลปินเหล่านั้น ฉะนั้น เมื่อความผิดหวังเกิดขึ้นจากผลงานวัลที่ประกาศออกมาจากหน่วยงานที่รับผิดชอบในรางวัลนั้น จึงก่อให้เกิดการตั้งคำถามถึงความเป็นธรรม กฎเกณฑ์ต่าง ๆ ซึ่งสร้างความกังขาให้กับผู้ที่ติดตามผลงานวัลในทุกปีที่ว่าระของการประกาศผลมาถึง มีศิลปินที่มีผลงานที่เหมาะสมกับรางวัลมากมายที่ต้องบอกกล่าวกับรางวัลนั้นไปอย่างน่าเสียดาย

อีกหนึ่งปัจจัยมาจากความสนใจในผลงานวัลศิลปินระดับชาติทางด้านศิลปะการแสดงในประเทศไทยของสาธารณชนมีแนวโน้มที่จะลดลงทุกปี จึงเท่ากับเป็นการเปิดทางให้กับกระบวนการที่ไม่เป็นธรรมของคณะผู้จัดทำโครงการซึ่งรวมไปถึงคณะกรรมการที่มีส่วนเกี่ยวข้อง ซึ่งถูกเก็บเป็นความลับต่อสาธารณชนโดยไม่จำเป็น การเล่นพรรคเล่นพวก ความลับของคณะกรรมการ กฎเกณฑ์ที่ไม่เป็นธรรม ระบบของการรับสมัครศิลปินที่จะเข้ามาให้คณะกรรมการพิจารณา ประกอบกับความมีอุดมคติ ความเป็นปัจเจกและอัตตาของศิลปินในสังคมไทย ก็มีส่วนทำให้เรื่องของ การร้องเรียนต่อความไม่เป็นธรรมของศิลปินในสังคมไทยเงียบหายไป ยังผลให้กับหน่วยงานของชาติที่รับผิดชอบในรางวัลยังคงปฏิบัติในแนวทางเดิมที่ขาดความเป็นธรรมต่อไปและนับวันก็จะยิ่งทวีความผิดพลาดมากขึ้นเพราะในที่สุดเรื่องก็เงียบไปเอง ไม่มีคนสนใจ

ในฐานะที่ผู้วิจัยมีประสบการณ์อยู่ในวงการที่เกี่ยวข้องกับศิลปะการแสดงมาระยะหนึ่ง ได้มีความคุ้นเคยกับหัวข้อของงานสร้างสรรค์ทางนาฏศิลป์จำนวนมาก พบว่ายังไม่มีการสร้างสรรค์ทางด้านนาฏศิลป์ขึ้นใดในประเทศที่มีความเกี่ยวข้องกับประเด็นของความไม่สมบูรณ์ในกระบวนการคัดเลือกศิลปินระดับชาติทางด้านนาฏศิลป์ ซึ่งถือว่าเป็นปัญหาที่ต้องการการแก้ไขในวงการศิลปะการแสดงไทยและที่สำคัญการแสดงผลงานนาฏศิลป์สร้างสรรค์ในประเทศไทยยังขาดความเป็นวิชาการที่มีการอธิบายถึงกระบวนการสร้างสรรค์งานอย่างมีขั้นตอน การนำเสนอผลงานการสร้างสรรค์ทางศิลปะการแสดงในระดับอุดมศึกษาจะต้องมีการอธิบายถึงขั้นตอนกระบวนการสร้างสรรค์งานอย่างลึกซึ้ง เพื่อเพิ่มความน่าเชื่อถือถึงการนำเสนอประเด็นใหม่ของงานวิจัยและแสดงให้เห็นถึงความก้าวหน้าทางวิชาการ อันจะเป็นประโยชน์ในอนาคตของการพัฒนาองค์ความรู้ทางด้านศิลปะการแสดงและนาฏศิลป์ให้ก้าวหน้าต่อไป

จากเหตุผลที่ได้กล่าวมา ผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่จะสร้างสรรค์ผลงานทางนาฏยศิลป์สร้างสรรค์จากความไม่สมบูรณ์ในกระบวนการคัดเลือกศิลปินระดับชาติทางด้านนาฏยศิลป์ เพื่อเป็นตัวอย่างของงานสร้างสรรค์ทางนาฏยศิลป์ ที่ได้นำประเด็นปัญหาในกระบวนการคัดเลือกศิลปินระดับชาติทางด้านนาฏยศิลป์ มานำเสนอ ผู้วิจัยหวังเป็นอย่างยิ่งว่างานวิจัยฉบับนี้จะสามารถเป็นส่วนหนึ่งในการสะท้อนปัญหาในเหล่าศิลปินที่มีปัญหายาวนาน ในขณะเดียวกันผู้วิจัยก็จะได้สร้างสรรค์ผลงานทางนาฏยศิลป์ให้เป็นที่ยอมรับตามหลักวิชาการการสร้างผลงานสร้างสรรค์ในประเด็นใหม่ เพื่อเป็นแนวทางในการศึกษาการสร้างสรรค์นาฏยศิลป์สำหรับผู้สนใจต่อไปในอนาคตและผู้วิจัยมีความประสงค์ที่จะให้วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ เปิดแนวคิดใหม่ให้กับสังคมไทยต่อไป

2. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

เพื่อค้นหารูปแบบการออกแบบลีลานาฏยศิลป์จากการสร้างสรรค์นาฏยศิลป์จากความไม่สมบูรณ์ในกระบวนการคัดเลือกศิลปินระดับชาติทางด้านนาฏยศิลป์

3. สมมติฐานของการวิจัย

รูปแบบของลีลาทางด้านนาฏยศิลป์ในผลงานการสร้างสรรค์นาฏยศิลป์จากความไม่สมบูรณ์ในกระบวนการคัดเลือกศิลปินระดับชาติทางด้านนาฏยศิลป์ มีลักษณะอย่างไร

4. ขอบเขตของการวิจัย

ผู้วิจัยมุ่งศึกษาการออกแบบลีลานาฏยศิลป์จากการสร้างสรรค์นาฏยศิลป์จากความไม่สมบูรณ์ในกระบวนการคัดเลือกศิลปินระดับชาติทางด้านนาฏยศิลป์ ปี พ.ศ. 2528-2562 และนำมาสร้างสรรค์ผลงานทางด้านนาฏยศิลป์ มิได้มีเจตนาในการใช้ผลการประเมินมาสร้างเป็นมาตรฐานใด ๆ

5. วิธีดำเนินการวิจัย

งานวิจัยเรื่อง “การสร้างสรรค์นาฏยศิลป์จากความไม่สมบูรณ์ในกระบวนการคัดเลือกศิลปินระดับชาติทางด้านนาฏยศิลป์” ผู้วิจัยออกแบบงานวิจัยโดยใช้การวิจัยเชิงสร้างสรรค์และวิจัยเชิงคุณภาพ ซึ่งมีวิธีการดำเนินการวิจัยดังต่อไปนี้

5.1 เครื่องมือที่ใช้ในงานวิจัย

5.1.1 การสำรวจข้อมูลเชิงเอกสาร ผู้วิจัยศึกษาข้อมูลจากเอกสาร ตำรา หนังสือ หรืองานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการสร้างสรรค์ผลงานด้านนาฏยศิลป์และข้อมูลเกี่ยวกับกระบวนการคัดเลือกศิลปินระดับชาติทางด้านนาฏยศิลป์ เพื่อนำข้อมูลที่ได้ไปวิเคราะห์ข้อมูลต่อไป

5.1.2 การสัมภาษณ์ ผู้วิจัยได้พิจารณาเครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยโดยใช้การสัมภาษณ์เป็นรายบุคคล การสัมภาษณ์เป็นกลุ่ม การสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้างและไม่มีโครงสร้าง โดยใช้ประเด็นคำถามแบบปลายปิดและปลายเปิด ผู้วิจัยได้แบ่งกลุ่มผู้ที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัยไว้ 2 กลุ่ม ได้แก่ 1) กลุ่มผู้ที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการคัดเลือกศิลปิน และ 2) กลุ่มผู้ที่เกี่ยวข้องด้านนาฏศิลป์สร้างสรรค์

5.1.3 สื่อสารสนเทศ ผู้วิจัยได้พิจารณาเลือกศึกษาผลงานจากสื่อสารสนเทศที่เกี่ยวข้องในประเด็นกระบวนการคัดเลือกศิลปินระดับชาติ เกณฑ์การคัดเลือกศิลปิน ผลงานสร้างสรรค์ทางด้านนาฏศิลป์

5.1.4 การสังเกตการณ์ ผู้วิจัยมีส่วนร่วมการสังเกตการณ์ในการแสดงสร้างสรรค์ทางด้านนาฏศิลป์ โดยการลงพื้นที่สำรวจข้อมูลที่เกี่ยวข้องจากนักวิชาการทางด้านนาฏศิลป์

5.1.5 การสัมมนา ผู้วิจัยได้เข้าร่วมงานสัมมนาการแสดงสร้างสรรค์ร่วมสมัย จัดโดยนิสิตหลักสูตรศิลปกรรมศาสตรดุษฎีบัณฑิต รุ่นที่ 12 คณะศิลปกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ณ โรงละครแบล็คบ็อกซ์ เธียเตอร์ (Black Box Theatre) เมื่อวันที่ 17 กันยายน พ.ศ. 2562 และการเสวนาในงานสัมมนาการแสดงสร้างสรรค์ร่วมสมัย ซึ่งมีการแลกเปลี่ยนทรรศนะของผู้ทรงคุณวุฒิและนิสิตระดับบัณฑิตศึกษา สาขาวิชานาฏศิลป์ สาขาวิชาดุริยางคศิลป์ สาขาวิชาทัศนศิลป์ และสาขาวิชาภูมิสถาปัตย์

5.1.6 เกณฑ์มาตรฐานยกย่องศิลปินฯ ผู้วิจัยได้นำเกณฑ์มาตรฐานศิลปินมาใช้เป็นเครื่องมือในการวิจัย เพื่อสร้างมาตรฐานให้กับศิลปินผู้สร้างสรรค์ผลงานกับงานวิจัยสร้างสรรค์ทางด้านนาฏศิลป์ในครั้งนี้ ซึ่งผู้วิจัยนำเกณฑ์มาตรฐานยกย่องศิลปินฯ ไปใช้เปรียบเทียบกับเกณฑ์การคัดเลือกศิลปิน

5.1.7 ประสิทธิภาพส่วนตัวของผู้วิจัย ผู้วิจัยนำประสบการณ์ทางด้านนาฏศิลป์มาใช้เป็นแนวทางในการวิจัยและการสร้างสรรค์ผลงานทางด้านนาฏศิลป์ ซึ่งผู้วิจัยเคยมีประสบการณ์การสร้างสรรค์นาฏศิลป์และมีส่วนร่วมในการสร้างสรรค์ผลงานมาก่อน ทั้งในฐานะบทบาทของนักแสดง บทบาทของผู้ออกแบบสร้างสรรค์ผลงาน และบทบาทของผู้ถ่ายทอด

5.2 การวิเคราะห์ข้อมูล

ผู้วิจัยดำเนินการเก็บข้อมูลด้วยตนเองจากข้อมูลเชิงเอกสาร บทสัมภาษณ์แบบรายบุคคล บทสัมภาษณ์แบบกลุ่ม จากการสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้างและไม่มีโครงสร้าง สื่อสารสนเทศ ข้อมูลภาคสนาม การสังเกตการณ์ การสัมมนา และประสบการณ์ส่วนตัวจากผู้วิจัยเอง ซึ่งผู้วิจัยมีวิธีการในการวิเคราะห์ข้อมูลโดยแบ่งการวิเคราะห์เป็น 2 ส่วน ดังนี้

5.2.1 ผู้วิจัยใช้วิธีการวิเคราะห์แบบการวิจัยเชิงคุณภาพ การสังเคราะห์ข้อมูลเชิงเนื้อหาจากการรวบรวมข้อมูลเอกสารที่เกี่ยวข้อง เนื้อหา แนวคิดและทฤษฎี ตลอดจนการลงภาคสนามหรือภาคปฏิบัติ

5.2.2 ผู้วิจัยนำวิธีการวิเคราะห์การสร้างสรรค์ผลงานทางด้านนาฏศิลป์ ซึ่งในแต่ละขั้นตอนของการสร้างสรรค์งานพิจารณาจากองค์ประกอบในการแสดงนาฏศิลป์อย่างเหมาะสม

6. ประโยชน์ของการวิจัย

งานวิจัยเรื่อง “การสร้างสรรคานาฏศิลป์จากความไม่สมบูรณ์ในกระบวนการคัดเลือกศิลปินระดับชาติทางด้านนาฏศิลป์” มีประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ ดังนี้

6.1 ผลงานการวิจัยครั้งนี้เป็นการนำเสนอความไม่สมบูรณ์ในกระบวนการคัดเลือกศิลปินระดับชาติทางด้านนาฏศิลป์ ในลักษณะผลงานสร้างสรรค์ทางด้านนาฏศิลป์สามารถใช้เป็นแนวทางในการพัฒนาการสร้างสรรคและเป็นต้นแบบให้กับผู้ที่สนใจศึกษาต่อไป

6.2 การสร้างสรรคานาฏศิลป์จากความไม่สมบูรณ์ในกระบวนการคัดเลือกศิลปินระดับชาติทางด้านนาฏศิลป์ นี่เป็นการบุกเบิกผลงานทางด้านนาฏศิลป์อย่างมีระบบระเบียบวิธีการ ซึ่งผลงานการสร้างสรรคที่มีมาก่อนนั้นไม่มีการอธิบายถึงกระบวนการขั้นตอนอย่างมีระเบียบและวิธีการสร้างสรรคที่ชัดเจน

7. ผลการวิจัย

ผู้วิจัยทำการวิเคราะห์ข้อมูลตามวัตถุประสงค์ของงานวิจัย การวิเคราะห์รูปแบบลีลานาฏศิลป์ การสร้างสรรคานาฏศิลป์จากความไม่สมบูรณ์ในกระบวนการคัดเลือกศิลปินระดับชาติทางด้านนาฏศิลป์ โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

เนื่องจากผู้วิจัยได้พบกับปัญหาถึงความไม่สมบูรณ์ของกระบวนการคัดเลือกศิลปินระดับชาติทางด้านนาฏศิลป์และเห็นว่าเกณฑ์มาตรฐานยกย่องศิลปินทางด้านนาฏศิลป์ขาดกับคุณสมบัติที่ขาดหายไป โดยผู้วิจัยได้ศึกษาจากเกณฑ์การสร้างมาตรฐานในการยกย่องบุคคลต้นแบบทางด้านนาฏศิลป์ 10 ข้อของ วิชชุตา วุราทิพย์ และนราพงษ์ จรัสศรี ได้เพิ่มเติมมาตรฐานของศิลปินอีก 1 ข้อ ได้แก่ ความหลงใหล (ฐานันท์ สังขสิทธิ์, 2558, น. 115) นำมาจัดหมวดหมู่ใหม่โดยใช้ความเหมือนของคุณสมบัติแต่ละข้อ ผู้วิจัยจึงได้ใช้ทิศทางในเรื่องความไม่สมบูรณ์ในกระบวนการคัดเลือกศิลปินระดับชาติทางด้านนาฏศิลป์ มาเป็นประเด็นในการสร้างสรรคงาน ซึ่งเป็นที่ประจักษ์ว่ายังไม่เคยมีใครได้นำหัวข้อในทิศทางนี้มาสร้างสรรคเป็นหัวข้อในงานนาฏศิลป์มาก่อน โดยผู้วิจัยได้ให้ความสำคัญกับการออกแบบลีลานาฏศิลป์เป็นสำคัญ ดังนั้น ผู้วิจัยได้แบ่งการอธิบายและการวิเคราะห์ลีลานาฏศิลป์ตามการแสดงทั้ง 7 องค์ ดังต่อไปนี้

7.1 องค์ 1 ปรัชญาในการทำงาน (Philosophy) ผู้วิจัยออกแบบลีลานาฏศิลป์จากสิ่งเร้าด้วยการมองเห็น (Visual stimuli) ในการแสดงนาฏศิลป์ชุด “โซโล่แดนซ์” (Solo dance) และชุด “ควาบอยแดนซ์” (Cowboy dance) จัดแสดงขึ้นที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติศิลป์ พีระศรี ปี พ.ศ. 2525 ซึ่ง นราพงษ์ จรัสศรี ได้กล่าวถึงชุดการแสดงทั้ง 2 ชุดไว้ว่า การแสดงชุดโซโล่แดนซ์และชุดควาบอยแดนซ์ จัดขึ้นในปี ค.ศ.1983 เป็นผลงานร่วมสมัยชิ้นแรกๆ ที่จัดแสดงในประเทศไทย ซึ่งเป็นครั้งแรกที่แสดงด้วยการแสดงเดี่ยวของนักแสดงสัญชาติไทย และเป็นการแสดงเดี่ยวร่วมสมัยครั้งแรกในประเทศไทย เฉลิมฉลอง

ความรักในการเคลื่อนไหวที่ราบรื่นและกลมกลืน ซึ่งในการแสดงใช้อุปกรณ์ คือ ความโค้งของแขนผสมผสานการใช้ลีลานาฏศิลป์วาดเป็นรูปเป็นตัวอักษร A B C บนอากาศ (นราพงษ์ จรัสศรี, การสื่อสารส่วนบุคคล, 1 มกราคม 2564)

การใช้ลีลานาฏศิลป์วาดเป็นรูปเป็นตัวอักษรแสดงให้เห็นถึงความหมายโดยนัยของตัวอักษร ดังที่ อภิโชติ เกตุแก้ว ได้กล่าวว่า “ลีลาการเคลื่อนไหวของการตวัดฝีแปรงจากเทคนิคการวาดภาพโดยวิธีการถ่วงน้ำหนัก (Balance) จึงแสดงให้เห็นถึงความหมายโดยนัยของตัวอักษร” (อภิโชติ เกตุแก้ว, 2561, น. 181)

ภาพที่ 1 ภาพลีลานาฏศิลป์ องค์ 1 ปรัชญาในการทำงาน (Philosophy)
(พรรณพ็ชร์ เกษประยูร, ประเทศไทย, 2564)

ดังนั้น การออกแบบลีลานาฏศิลป์ องค์ 1 ปรัชญาในการทำงาน (Philosophy) ผู้วิจัยใช้การเคลื่อนไหวแขนซ้ายและขวาที่แสดงให้เห็นถึงการเขียนลายเส้นของตัวหนังสือจีนในอากาศและการวาดลายเส้นในผืนผ้า ซึ่งผู้วิจัยได้รับแรงบันดาลใจที่มาจากสิ่งเร้าที่ได้จากการมองเห็น (Visual stimuli) จากการแสดงนาฏศิลป์ชุด “โซโล่แดนซ์” (Solo dance) และชุด “คาวบอยแดนซ์” (Cowboy dance)

7.2 องค์ 2 จรรยาบรรณ (Ethic) ผู้วิจัยออกแบบลีลานาฏศิลป์การเคลื่อนไหวโดยใช้เทคนิคละครใบ้ (Mime) แสดงอาการกิริยาจักรวัตรประจำวันที่เปรียบเทียบระหว่าง 2 คนในสิ่งที่ผิดและถูก เพื่อแสดงความรักผิดชอบต่อตนเองและสังคม ซึ่งเรื่องจรรยาบรรณเป็นเรื่องเข้าใจยากเพราะเนื้อหาหมิ่นความซบซึ้งและละเอียดอ่อน ดังที่ นราพงษ์ จรัสศรี อธิบายว่า “เรื่องของจรรยาบรรณเป็นเรื่องเข้าใจยากเพราะเนื้อหา

มีความซับซ้อน ฉะนั้น ในฐานะผู้ที่เคยมีประสบการณ์ในการออกแบบจึงคิดว่าการนำเสนอด้วยรูปแบบของการแสดงที่สามารถทำให้ผู้ชมเข้าใจได้ง่าย เช่น การแสดงละคร (Drama) ละครใบ้ (Mime) มีรูปแบบใกล้เคียงกับละครพูดมากที่สุด” (นราพงษ์ จรัสศรี, การสื่อสารส่วนบุคคล, 1 มกราคม 2564)

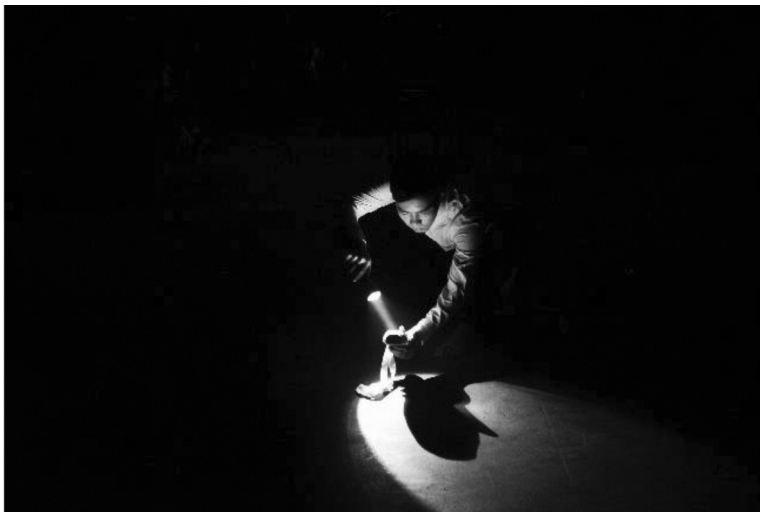
ภาพที่ 2 ภาพลีลานาฏศิลป์ องค์ 2 จรรยาบรรณ (Ethic)
(พรณพัชร เกษประยูร, ประเทศไทย, 2564)

ผู้วิจัยจึงได้เลือกใช้เทคนิคของละครใบ้ (Mime) อธิบายเนื้อหาที่มีความซับซ้อนให้สื่อสารออกมาได้เข้าใจง่าย โดยใช้สรีระร่างกายเป็นเครื่องมือที่ปราศจากคำพูด จึงเป็นรูปแบบดีที่สุดที่จะอธิบายเรื่องจรรยาบรรณ

7.3 องค์ 3 ความสามารถหลากหลาย (Versatile) ผู้วิจัยออกแบบลีลานาฏศิลป์ผสมผสานทำให้เกิดความคลุมเครือที่มีได้เป็นภาพที่ชัดเจน ด้วยลีลาการเคลื่อนไหวในชีวิตประจำวัน (Everyday movement) ดังที่ ธารกร จันทะสาโร ได้อธิบายการออกแบบลีลานาฏศิลป์ ไว้ว่า “การออกแบบลีลานาฏศิลป์ในการสร้างสรรค์นาฏศิลป์จากความไม่สมบูรณ์ในกระบวนการคัดเลือกศิลปินระดับชาติทางด้านนาฏศิลป์ ลีลาการเคลื่อนไหวเป็นการบ่งบอกความหมายเชิงสัญลักษณ์โดยใช้ร่างกายผู้สร้างสรรค์อาจประยุกต์จากแนวคิดจากทฤษฎีทัศนศิลป์ หรือจากแนวคิดศิลปะแห่งการหยิบยืม นำมาเป็นแนวทางในการออกแบบลีลานาฏศิลป์” (ธารกร จันทะสาโร, การสื่อสารส่วนบุคคล, 26 กันยายน 2563)

ในการออกแบบลีลาการเคลื่อนไหวเป็นการบ่งบอกความหมายเชิงสัญลักษณ์โดยใช้ร่างกายผู้วิจัยใช้แนวคิดศิลปะแห่งการหยิบยืม (Appropriation) มาใช้เป็นแนวทาง ซึ่งเป็นแนวคิดของศิลปินหลังสมัยใหม่ที่ปฏิเสธแนวทางการสร้างสรรค์แบบเดิม ด้วยวิธีการหยิบยืมผลงานต้นฉบับของศิลปินสร้างสรรค์

ให้เกิดผลงานที่แปลกใหม่ที่ยังไม่มีใครเคยทำมาก่อน ดังนั้น ผู้วิจัยได้นำแนวคิดศิลปะแห่งการหิบบีมในแนวนานาฏศิลป์ โดยใช้เทคนิคของดอริส ฮัมเฟรย์ (Doris Humphrey) ซึ่ง นราพงษ์ จรัสศรี ได้อธิบายไว้ในหนังสือ นาฏศิลป์ตะวันตก ไว้ว่า “ดอริส ฮัมเฟรย์ (Doris Humphrey) เป็นผู้พัฒนาเทคนิคการเต้นที่มีแบบฉบับที่ชัดเจนในเรื่องของการล้มลงสู่พื้น การพุงลุกขึ้น (Fall & Recovery) การหยุดนิ่ง (Motionless) และกฎของแรงโน้มถ่วงของโลก (Law of gravity)” (นราพงษ์ จรัสศรี, 2548, น. 119)

ภาพที่ 3 ภาพลีลานาฏศิลป์ องค์กร 3 ความสามารถหลากหลาย (Versatile)
(พรรณพัชร เกษประยูร, ประเทศไทย, 2564)

ดังนั้น ในการออกแบบลีลานาฏศิลป์องค์กร 3 ความสามารถหลากหลาย (Versatile) ผู้วิจัยใช้ศิลปะแห่งการหิบบีมของดอริส ฮัมเฟรย์ (Doris Humphrey) มาเป็นแนวทางในการออกแบบลีลานาฏศิลป์ในองค์กร 3 ความสามารถหลากหลาย (Versatile) โดยเลือกใช้เทคนิคลีลาการเล่นกับพื้น การพุงตัวลุกขึ้นจากพื้นและการกลิ้งตัวไปมา เพื่อสื่อสารถึงการค้นหาผู้ที่มีความสามารถหลากหลายผสมผสานลีลานาฏศิลป์ที่ทำให้เกิดภาพที่แสดงถึงความคล่องตัวได้เป็นภาพที่ชัดเจน

7.4 องค์กร 4 ผู้นำและผู้บุกเบิก (Pioneer) ผู้วิจัยออกแบบลีลานาฏศิลป์ โดยใช้เทคนิคของบัลเลต์คลาสสิก (Ballet classic) โดยการแสดงลีลาการเคลื่อนไหวแบบการด้นสด (Improvisation) ซึ่ง นราพงษ์ จรัสศรี ได้กล่าวถึงการใช้นาฏศิลป์บัลเลต์คลาสสิก (Ballet classic) มาใช้ในการแสดงชุด “ครอสซิง เดอะ วอเตอร์” (Crossing the water) ซึ่งในยุคนั้นนักเต้นบัลเลต์ผู้ชายจะถูกห้ามมิให้ใช้เทคนิคของการขึ้นปลายเท้า ไว้ว่า “ครอสซิง เดอะ วอเตอร์ (Crossing the water) เป็นการแสดงนาฏศิลป์สร้างสรรค์ที่มีเนื้อหาแบบปะติด (Collage) ทั้งในเรื่องการเมือง วัฒนธรรม สิทธิมนุษยชน สงคราม ซึ่งมีเรื่องราว

ที่กล่าวถึงการอพยพของชาวเวียดนามจากสงครามเวียดนาม ตำนานการถูกมัดเท้าของผู้หญิงชาวจีน ด้วยการแสดงชุดนี้มีความที่ต้องแสดงการรัดเท้า จึงทำให้ผู้วิจัยได้นำเทคนิคของการขึ้นปลายเท้าของนักเต้นบัลเลต์ผู้หญิงมาใช้ในการแสดง ซึ่งในยุคนั้นนักเต้นบัลเลต์ผู้ชายจะถูกห้ามมิให้ใช้เทคนิคของการขึ้นปลายเท้า ซึ่งคนในยุคนั้นเห็นว่าการขึ้นปลายเท้าเป็นอาภักดิ์หรือการทำทางของการแสดงของผู้หญิง จากการที่ได้นำเทคนิคการขึ้นปลายเท้ามาใช้ในการแสดงครั้งนั้นจึงเป็นเรื่องที่แปลกสำหรับสายตาของผู้ชม ด้วยเหตุนี้จึงทำให้การแสดงครั้งนั้น มีความแปลกและความน่าสนใจมากยิ่งขึ้น” (นราพงษ์ จรัสศรี, การสื่อสารส่วนบุคคล, 1 มกราคม 2564)

ภาพที่ 4 ภาพลีลานาฏศิลป์ องค์ 4 ผู้นำและผู้บุกเบิก (Pioneer)
(พรณพษ์ เกษประยูร, ประเทศไทย, 2564)

ดังนั้น ในการออกแบบลีลานาฏศิลป์ องค์ 4 ผู้นำและผู้บุกเบิก (Pioneer) ผู้วิจัยใช้ลีลาการด้นสด (Improvisation) ออกแบบลีลานาฏศิลป์ที่ผสมผสานการใช้เทคนิคบัลเลต์คลาสสิก (Ballet classic) สามารถสื่อสารกับผู้ชมได้อย่างมีคุณภาพครบถ้วน

7.5 องค์ 5 ความหลงใหล (Passion) ใช้ลีลานาฏศิลป์ไทยนำเสนอความหลงใหลในรางวัลที่แสดงออกถึงความพยายามมุ่งมั่นไม่ท้อถอย ผู้วิจัยสังเกตการณ์จากการแสดงการแจกรางวัล เป็นการแจกรางวัลของสมาพันธ์ภาพยนตร์ไทย มีการแสดงเปิดงานการรับรางวัลในสาขาต่าง ๆ ของภาพยนตร์ไทย ซึ่ง นราพงษ์ จรัสศรี ได้อธิบายว่า “การแสดงประกอบไปด้วย การปรากฏตัวของศิลปินผู้ร่วมงาน ได้เข้าสู่พื้นที่แสดงบนเวที และจบลงด้วยภาพสุดท้ายของการที่นักแสดงทุกคนจัดแถวประกอบเข้าด้วยกัน เพื่อให้เห็นถึงความสำคัญของรางวัลของสมาคมนักแสดงที่ทุกคนมีความปรารถนาจะได้รับ” (นราพงษ์ จรัสศรี, การสื่อสารส่วนบุคคล, 1 มกราคม 2564)

ภาพที่ 5 ภาพลีลานาฏศิลป์ องค์ 5 ความหลงใหล (Passion)
(พรณพษ์ เกษประยูร, ประเทศไทย, 2564)

ดังนั้น ในการออกแบบลีลานาฏศิลป์ องค์ 5 ความหลงใหล (Passion) ผู้วิจัยใช้ลีลานาฏศิลป์ไทย สื่อสารความหลงใหลในรางวัลที่แสดงออกถึงความพยายามมุ่งมั่นไม่ท้อถอย โดยใช้ถ้วยรางวัลเป็นสัญลักษณ์ แสดงถึงความชื่นชอบในผลรางวัลที่ตนเองได้รับ และเป็นสิ่งที่ทุกคนปรารถนา

7.6 องค์ 6 ถ่ายทอดองค์ความรู้ (Passing the Knowledge) ผู้วิจัยออกแบบลีลานาฏศิลป์ โดยใช้เทคนิคแจ๊ส (Jazz dance) นำเสนอการส่งสมประสบการณ์ที่ส่งต่อฝีมือ การสืบทอดรอยมือของศิลปิน ผู้วิจัยสังเกตการณ์จากการแสดงชุด “นอสตราเจีย” (Nostalgia) จัดแสดงเมื่อปี พ.ศ. 2533 ณ กรุงเทพมหานคร ออกแบบลีลานาฏศิลป์ โดย นราพงษ์ จรัสศรี ซึ่งอธิบายการออกแบบลีลานาฏศิลป์ว่า “การเคลื่อนไหวลีลานาฏศิลป์ของนักแสดงชายและหญิง 4 คนเอามือคอนลงไปในโหล แล้วทาบมือลงไป ในโหลที่บรรจุน้ำ ซึ่งผู้สร้างงานแสดงถึงความหมายของลายมือที่เกิดขึ้นแทนของลายมือมนุษย์ และสั่นมือ เพื่อให้น้ำเกิดการเคลื่อนไหวของน้ำจากช้าไปหาเร็ว ทำให้เกิดเสียงของน้ำที่ถูกมือมนุษย์มากระตุ้นให้เกิด การเคลื่อนไหว” (นราพงษ์ จรัสศรี, การสื่อสารส่วนบุคคล, 1 มกราคม 2564)

ภาพที่ 6 ภาพลีลานาฏศิลป์ องค์กร 6 ถ่ายทอดองค์ความรู้ (Passing the Knowledge)
(พรรณพชร เกษประยูร, ประเทศไทย, 2564)

ดังนั้น ในการออกแบบลีลานาฏศิลป์องค์กร 6 ถ่ายทอดองค์ความรู้ (Passing the Knowledge) ผู้วิจัยใช้ถ่วงมือสื่อความหมายแทนของรอยมือของศิลปิน จากการสังเกตการณ์การแสดงชุด “นอสตราเจีย” (Nostalgia) ผู้วิจัยได้เห็นเป็นภาพของการใช้มือเป็นส่วนประกอบของการแสดงที่สื่อสารกับผู้ชมให้เห็นถึงความสำคัญของสรีระส่วนนี้ของร่างกายมนุษย์ ผู้วิจัยจึงนำไปใช้ออกแบบลีลานาฏศิลป์เป็นการถ่ายทอดความรู้

7.7 องค์กร 7 รสนิยม (Taste) ใช้ลีลาการเคลื่อนไหวในชีวิตประจำวัน (Everyday movement) การใส่เสื้อผ้านำเสนอในลักษณะการเดินแบบแฟชั่น (Fashion show) ผู้วิจัยได้รับแรงบันดาลใจจากการแสดงชุด “คัตเตอร์” (Cutter) จัดแสดงเมื่อปี พ.ศ. 2528 ณ โรงละครเดอะเพลส (The Place Theatre) ที่ประเทศอังกฤษ จัดแสดงโดยคณะเอ็กเทมโพรารีแดนซ์เธียเตอร์ (Extemporary Dance Theatre) ซึ่งผู้ออกแบบลีลานาฏศิลป์ คือ ริชาร์ด อัลสตัน (Richard Alston) เป็นการออกแบบลีลานาฏศิลป์แบบหลังสมัยใหม่ (Post-modern dance) ไม่มีเรื่องราวและใช้การเคลื่อนไหวของร่างกาย (Movement for movement's sake) เพื่อแสดงอารมณ์เพียงอย่างเดียว ดังที่ นราพงษ์ จรัสศรี ได้อธิบายถึงการออกแบบเครื่องแต่งกายของทหารในการแสดงชุดนี้ ไว้ว่า “การแสดงคัตเตอร์ (Cutter) เป็นการแสดงชุดหนึ่งที่สามารถแสดงคุณสมบัติที่โดดเด่นของการออกแบบเครื่องแต่งกายของนักแสดงที่รับบทบาทของทหารที่สวมใส่ชุดการแสดงที่เลือกใช้ผ้าบางเบา ความบางนั้นสามารถมองเห็นสรีระ เพื่อสะท้อนให้เห็นถึงความโปร่งใส เปิดเผยถึงการปฏิบัติหน้าที่ของทหารในยุคนั้น” (นราพงษ์ จรัสศรี, การสื่อสารส่วนบุคคล, 1 มกราคม 2564)

ภาพที่ 7 ภาพลีลานาฏศิลป์ องค์กร 7 รสนิยม (Taste)
(พรรณพัชร เกษประยูร, ประเทศไทย, 2564)

ดังนั้น ในการออกแบบลีลานาฏศิลป์ องค์กร 7 รสนิยม (Taste) ผู้วิจัยออกแบบลีลาการเคลื่อนไหวในชีวิตประจำวัน (Everyday movement) นำเสนอในลักษณะการเดินแบบแฟชั่น (Fashion show) โดยเลือกผ้าที่มีลักษณะโปร่งแสงสามารถมองเห็นสรีระเพื่อสะท้อนให้เห็นถึงความโปร่งใสในกระบวนการคัดเลือกศิลปิน

8. การสรุปผลและการอภิปรายผล

ผู้วิจัยพบความเป็นเอกภาพ (Unity) ขององค์การแสดงทั้ง 3 ด้าน คือ 1) เอกภาพของบทการแสดง 2) เอกภาพของนักแสดง และ 3) เอกภาพของอุปกรณ์ประกอบการแสดง ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของการแสดงและมีลักษณะเชื่อมโยงทุกองค์การแสดง รวมถึงมีรูปแบบเป็นไปในทิศทางเดียวกัน นักแสดงมีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน โดยใช้นักแสดง 1-3 คนในแต่ละองค์การแสดง และเรื่องของความสัมพันธ์ระหว่างนักแสดงกับอุปกรณ์การแสดงประกอบการแสดงมีความเชื่อมโยงให้เห็นถึงเรื่องราวได้อย่างชัดเจน เพราะว่า “บทการแสดงที่ดีจำเป็นต้องมีการเสนอบางสิ่งบางอย่างที่มุ่งไปในทิศทางเดียวกันหรือมีบางสิ่งที่ยึดเข้าไว้ด้วยกันเพื่อให้ความหมายของเรื่องเป็นที่เข้าใจแก่ผู้ชม” (นพมาส แวหงส์, 2558, น. 10)

การออกแบบลีลานาฏศิลป์นำเสนอด้วยแนวคิดปะติดหรือคอลลาจ (Collage) โดยมิได้ร้อยเรียงภาพการแสดงที่ต่อเนื่องกัน ตามแนวคิดของนาฏศิลป์แบบหลังสมัยใหม่ (Post-modern dance) เน้นความเรียบง่าย แบบมินิมอลลิสม์ (Minimalism) ซึ่งในผลงานชิ้นนี้การออกแบบลีลานาฏศิลป์สะท้อน

ให้เห็นถึงความหลากหลายของรูปแบบลีลา ได้แก่ ลีลานาฏศิลป์ที่ผสมผสานการใช้เทคนิคบัลเลต์คลาสสิก (Ballet classic) ละครีโบ้ (Mime) การใช้เทคนิคแจ๊ส (Jazz dance) และการเคลื่อนไหวในชีวิตประจำวัน (Everyday movement) ผลการวิจัยดังกล่าวมีความสอดคล้องกับงานวิจัยสร้างสรรค์เรื่อง นาฏศิลป์จากแนวคิดไตรลักษณ์ในพระพุทธศาสนา พบว่า “ลักษณะโดยรวมของนาฏศิลป์หลังสมัยใหม่ เมื่อพิจารณาถึงวิธีการเคลื่อนไหวร่างกายในลักษณะที่พัฒนาจากวิถีคิดแบบมินิมอลลิสม์ (Minimalism) พบว่า สามารถนำไปประยุกต์ใช้ในผลงานนาฏศิลป์ประเภทอื่น ๆ หรือศิลปะการแสดงที่มีความใกล้เคียงกันได้” (ธรากร จันทนะสาโร, 2557, น. 295)

เนื่องจากงานวิจัยครั้งนี้เป็นการสร้างสรรค์นาฏศิลป์ อันประกอบด้วยลีลานาฏศิลป์ไทยเป็นสิ่งที่ผู้วิจัยมีความถนัด ร่วมกับลีลานาฏศิลป์ตะวันตก ซึ่งผู้วิจัยได้จากการสังเกตการณ์และมีความหลงใหลในการเคลื่อนไหวแยกส่วนแบบแจ๊ส (Jazz dance) และเกิดความประทับใจในความสง่างามของบัลเลต์คลาสสิก (Ballet classic) ที่มีบุคลิกของการจัดสรรให้ดูสง่างามมาจากการยึดตัวหนีจุดศูนย์ถ่วงของโลก

จากข้อความข้างต้นจึงสรุปได้ว่า ลีลานาฏศิลป์ที่ปรากฏในผลงานการสร้างสรรค์นาฏศิลป์จากความไม่สมบูรณ์ในกระบวนการคัดเลือกศิลปินระดับชาติทางด้านนาฏศิลป์ มีคุณภาพตามเกณฑ์มาตรฐานยกย่องศิลปินฯ ใน 3 ด้าน ได้แก่ ความหลากหลาย ประสบการณ์ และความหลงใหล

9. ข้อเสนอแนะ

การสร้างสรรค์นาฏศิลป์จากความไม่สมบูรณ์ในกระบวนการคัดเลือกศิลปินระดับชาติทางด้านนาฏศิลป์มีการบูรณาการจากแนวคิดทางองค์ประกอบทัศนศิลป์ผนวกกับแนวคิดทางนาฏศิลป์ สามารถนำมาเป็นแนวทางในการออกแบบลีลานาฏศิลป์ในรูปแบบอื่นต่อไปได้

10. กิตติกรรมประกาศ

ขอกราบขอบพระคุณ ศาสตราจารย์ ดร.นราพงษ์ จรัสศรี อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ที่คอยสละเวลาในการตรวจสอบ ให้คำปรึกษาแนะนำและสร้างองค์ความรู้ในการสร้างสรรค์ผลงานนาฏศิลป์อันมีคุณค่าต่อการทำวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ด้วยดีเสมอมา ขอกราบขอบพระคุณ ครูบาอาจารย์ทุกท่านตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันที่คอยประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้ ผู้วิจัยจะนำความรู้ที่ได้ไปต่อยอดสร้างสรรค์และถ่ายทอดองค์ความรู้ในโอกาสต่อไป

11. รายการอ้างอิง

- ฐาปนีย์ สังข์สิทธิวงศ์. (2558). *การสร้างสรรค์ละครเพลงร่วมสมัย เรื่อง ศิลปินผู้บุกเบิกนาฏยศิลป์ร่วมสมัยในประเทศไทย* (วิทยานิพนธ์ปริญญาดุขฎฐิบัณฑิต). จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, กรุงเทพมหานคร.
- ธรากร จันทนะสาโร. (2557). *นาฏยศิลป์สร้างสรรค์จากแนวคิดไตรลักษณ์ในพระพุทธศาสนา* (วิทยานิพนธ์ปริญญาดุขฎฐิบัณฑิต). จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, กรุงเทพมหานคร.
- นพมาศ แววงหงส์. (2558). *ปริทัศน์ศิลปปะการละคร*. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- นราพงษ์ จรัสศรี. (2548). *ประวัตินาฏยศิลป์ตะวันตก*. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อภิโชติ เกตุแก้ว. (2561). *การสร้างสรรค์นาฏยศิลป์จากสัญลักษณ์โอมในความเชื่อของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู* (วิทยานิพนธ์ปริญญาดุขฎฐิบัณฑิต). จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, กรุงเทพมหานคร.